

SIFAT BİRLİKLERİ

TAHİR NEJAT GENCAN

Kelimelerin sözlük anlamı, kullanış anlamı :

Kelimeler için bir konuluş, bir başlangıç düşünülürse: “Sıfatlar, isimleri nitelemek ve belirtmek için konmuştur” denilebilir.

Dil, en canlı, en hareketli, durmadan değişen, âdeta kaypak bir nesnedir. Sözler sınıflanmaların, kuralların, hattâ sözlüklerin sınırı içine sığmıyor. Korkmadan denebilir ki sözlüklerin, kelimeleri tanımlamaktaki aczi kendi sayfalarını aşacak kadardır. Hangi dilde hangi kelimeyi, sözlük anlamına güvenerek tam yerinde kullanmak mümkün olmuştur? LAROUSSE sözlüğünün kapağına: “Un dictionnaire sans exemples est un squelette” hükmünü yazdıran, bu imkânsızlığın sezgisi değil midir?

Sıfatlar :

Kelimeler için “konuluş anlamı,, fikrinin yerinde olup olmadığını bir tarafa bırakarak kullanışı gözönüne almak, ona göre incelemek en doğru yoldur. Kullanış bakımından da sıfatların asıl görevleri isimleri nitelemek ve belirtmek, yani tamamlamaktır :

Tatlı söz, engin deniz, yeşil Bursa, yedi devlet, birkaç kuruş, bu çocuk ...

Benden istenen monografinin konusu şudur :

Sıfat birlikleri (sıfatın isimle meydana getirdiği her türlü terkip ve takımlar) ve cümledeki yerleri.

Bu çerçeveden çıkmamağa çalışacağım.

Sıfat takımlarının kuruluşu :

Sıfat takımlarında asıl kelime *isim*'dir. Sıfatın görevi sadece tamamlamaktır. Türkçede bütün tamlayıcılar gibi sıfatlar da önce gelir :

Orhon yazıtlarından örnekler :

...ak atın binip oplayu tegdi, ...ol at anda ölti...

Divanü Lügat-it-Türk'ten örnekler :

Yavlan kişi = Kötü insan. *Yaşru iş* = Gizli iş.
Yıgaç ucunga yel tegir = Ağac ucuna yel değer.
Körklüg kişige söz kelir = Güzel kişiye söz gelir.

Kutadgu Bilik'ten örnekler :

Olar bardı, kaldı ol *edgü atı* = Onlar gitti, iyi adları kaldı.
 Vefa kitti halkdın cefa üstedi = Halktan vefa gitti, cefa arttı.
Inangu tayangu kişi kalmadı = İnanılacak, dayanılacak kişi kalmadı.
Uğruğsuz kişi ölse kesti urug = Nesilsiz kişi ölse nesil kesilir.

Kıyas-ı Enbiya [XIV.]dan örnek :

Şol arı ak etmek (ekmek) gibi yumuşak...

Bu kural kesin olmakla beraber *unvan sıfatları* kullanış özelliğine bağlıdır; isimlerden sonra da gelir :

Dede Korkut—*Korkut Ata*. Kam Han oğlu Han Bayındır,
 Han Uruzun ağası, Bayındır Han'ının ...
 Dirse Han oğlu Boğaç Han...

(Kitab-ı Dede Korkut)

Zeynep Hatun, *Fitnat Hanım* ...
Orhan Gazi — *Gazi Osman Paşa* ...
Cem Sultan — *Sultan Ahmet* — *Kösem Sultan* ...
Ali Hoca — *Hoca Ali* ...

Sıfat takımlarının cümledeki yeri :

Sıfatlar, sadece tamlayıcı oldukları içindir ki sıfat takımları, cümlede, tıpkı birer isim gibi görevlenir :

Samime'nin uzun, siyah kirpiklerinde Tuğrul'un aşkı ağlar, Ayşeciğinin gözlerinin mavi ışıklarında Tosun'un ruhu yanardı.

— Hanımcığım, muharebeden yeni haber yok mu?

Samime, elinde tuttuğu "Al Sancak" gazetesini okumağa başladı.

On Üç Zırhlıya karşı bir asker

Istihkâmda on bir neferle bir çavuş vardı. Neferin dokuzu bir müddet sonra şehit, ikisi mecruh olmuş ve sağ kalan Mehmet Çavuş isminde bir kahraman henüz parçalanmayan birkaç topla dünyanın hiçbir muharebesinde işitilmemiş, hiçbir memleketin tarihinde görülmemiş bir inat ve metanetle tek başına dört saat düşmana mukabele etmiş ve nihayet o tunç toplarla beraber o pulat vücut da, başına yağan yüzlerce güller altında parça parça olmuştur. Böyle emsalsiz erlere malik olan millet dünyanın en büyük milletidir.

— Benim babam, benim babacığım, yetişir ! Mehmet çavuş benim babanıdır.

(Ahmet Hikmet Müftüoğlu)

Örneğinde görüldüğü gibi sıfat takımları cümlede :

a) Özne olur :

Muharebeden *yeni haber* yok mu? İstihkâmda *on bir neferle bir çavuş* vardı...o *pulat vücut* da parça parça olmuştur. *Böyle emsalsiz erlere malik olan millet* dünyanın en büyük milletidir, *Mehmet Çavuş* benim babamdır...

Gene *bir gizli dua* alçalıyor göklerden.

(Halit Fahri Ozansoy)

b) Belirtili nesne olur :

O yüce dağları, yeşil ormanları bir daha görelim.

c) Belirtisiz nesne olur :

Engin denizler gördük, *sonsuz ovalar* aştık.

ç) Dolaylı tümleç olur :

Sevgili yurdundan ayrı düşmüştüm. *Güzel İumir'e* kavuştuk. *Hâlâ o evde* oturuyoruz. *Böyle emsalsiz evlere malik olan...*

d) Edat tümleci olur :

Henüz parçalanmıyan birkaç topla... dört saat düşmana mukabele etmiş.. *iyi insanlarla görüş...* bahsi *bu sözlerle* açıklıyoruz.

e) Ek-fiillerle birleşerek *yüklem* olur :

Atatürk eşsiz bir dâhidir.

f) İsim takımlarında tamlayan olur :

Al Sancak Gazetesi, Hiç bir memleketin tarihi.

Merak etmeyiniz, günler kararınca *bu garip milletin* yolu üstüne tarih yıldızının ışığı dökülür.

(Falih Rıfkı Atay)

g) İsim takımlarında tamlanan olur :

Samime'nin *uzun, siyah kirpikleri*; gözlerinin *mavi ışıkları*, dünyanın *en büyük milleti...*

Bir bestenin engin sesi yükseldi boğazdan.

(Yahya Kemal Beyatlı)

Sıfat takımları bileşik sıfat kurmaya yarar :

I. a) Genel olarak, sıfat takımlarının sonuna -li gelmekle bileşik sıfat olur :

Ak sağılı dede, geniş bahçeli ev, yedi başlı dev, birkaç basamaklı merdiven...

b) Bazı sıfat takımlarından az da olsa, -siz, -ci, -lik ekleriyle türemiş bileşik sıfatlar vardır :

Beş parasız adam, sağlam kunduracı Ali, yüz kurusluk meyva...

II. Sıfat takımlarında isimle sıfatın yerleri değişerek isme bir iyelik [isim takımlarında tamamlanan takısı -i] eklenmekle de bir çeşit kurallı bileşik sıfatlar yapılır :

Eli açık kimse, saçları siyah genç, kapısı kilitle oda...

Bunlar, çok kere, -li yapıları bileşik sıfatlarla anlamdaştırlar :

Yıkık duvarlı bahçe, açık pencereci oda, keskin bakışlı komutan...

Duvarı yıkık bahçe, penceresi açık oda, bakışları keskin komutan

III. İsim takımlarından da -li ekiyle şekillenmiş bir hayli bileşik sıfat var :

Sedef kakmalı çekmece, subay kılıklı genç, Kurtuluş Savaşı başlıklı yazı, demir bilekli, çelik süngünlü asker erkek yapıları kadın...

Not : İsim takımlarının da belirtici ve niteleyici birer sıfat grubu görevinde kullanıldıkları sık sık görülür :

Ali'nin kardeşi Orhan, dayımın oğlu Hasan, arkadaşımız Turgut, herkesin bildiği şeyler...

İsviçre'de geçirdiği göl kazasının da tesiriyle *çam yeşili* gözlerinin lâcivert bebekleri büyümüş.

2000 Yılın Sevgilisi (Refik Halit Karay)

Sıfat takımlarının isimleşmesi :

“Az emekle çok iş” ilkesi dillerde de pek çok uygulanma alanı bulur. Az sözle çok şey anlatmak isteği yalnız vakit kazanmak için değildir; söze duygu, hayal değeri, düşünce enginliği katan bir anlatım sanatıdır da: Duruluk (munakkahiyet) üslûbun temellerindedir. Özsözler (vecizeler) ancak derin ve köklü bir kültürle canlı sanat zekâlarından doğmuşlardır.

Dilbilgilerinde birçok noktaların açıklanması için mahzufiyetli (elliptique) anlatımları gözönünde bulundurmak, onlara gereken önemi vermek zorundayız. Bunlarsız dilbilgisi, aydınlığa kavuşamaz.

Fazla sözün sıkıcılığını kim bilmez? Bu sevimsizlikten kurtulmak için elden geldiği kadar az ve öz konuşmak gereğini duymıyan-

lara acınır. Anlatımda bir eksiklik, aydınlığı kaybettirecek bir gölge bırakmamak şartıyla cümleden özne, yüklem, hattâ bütün kelimeler düşer. Hiçbir kelime kullanmadan yalnız jestlerle, mimiklerle bazı düşünce ve duygularımızı anlattığımız da olur. Yazıda, bu jestlerle mimiklerin görevini noktalama işaretlerine yükler, gene de kelimesiz anlatma yolunu buluruz.

Bu özelliklerin sıfat takımlarındaki etkisi şöyledir :

Anlatımda bir eksiklik bırakmıyorsa sıfat takımlarından isimleri sık sık düşürürüz :

“Çalışan kazanır” özsözünde “insan” isminin düşmesi bir eksiklik bırakmıyor; onun için “çalışan insan kazanır” demeye ne lüzum var?

Sıfat takımlarından isimlerin düşüşü, sıfata belirtilenin (mevsufun) anlamını katarak onu isimleştirir. İsimleşmiş her sıfat, bir sıfat takımının, yani sıfatla ismin anlamını eksiksiz anlatır. İsmi düşmüş ikiz anlamlı sıfatları eski metinlerde de sık görürüz :

Ermegüğe bulut yük bolur = Tembele bulut yük olur.

Alıncı arslan *birimci* sıçkan = Alacaklı aslan. verecekli (borçlu) sıçan.

Atın yükü aş bolsa *açka* az görünür = Atın yükü yemek olsa aca az göründür.

(Divanü Lûgat-it-Türk)

Son savdaki “açka” kelimesini Besim Atalay üstadımız “aca” şeklinde çevirmekten çekinmiş, “aç kimseye” demiştir. Mevsufun düşmesinden anlatıma bir eksiklik geleceğini düşünmüş olmalıdır ki bu hal yukarıda açıklanan mahzufiyetli anlatımın hangi şartlarla olduğunu da gösteriyor.

Görülüyor ki sıfat takımlarından isimler, anlamlarıyla birlikte düşmüyor. Düşen ismin anlamı sıfatına geçiyor ve böylece mevsufu düşmüş her sıfat, bir takımın kısalması oluyor.

Bir ismin, anlamını almış bulunan sıfatlar, kavram bakımından öteki sıfatlara benzemez; çünkü :

Her isim hayalde bir varlık canlandırırken sıfatların hayalde uyandırdığı iz —bir varlık, daha doğrusu bir zat, bir şey olmıyan— soyut bir niteliktir. Halbuki ismi (mevsufu) düşmüş sıfatlarda iç içe iki anlam vardır :

1) Sıfatlıktan gelme *nitelik*.

2) İsimden gelme *varlık*.

Bu iki anlamlı kelimeleri isim saymak başka; bu açıklamaları ve anlam ikizliğini düşünmeden takım halinde kullanılmamış her sığata "isim" demek başkadır.

Mevsufu düşmüş sıfatlara "isim" değil, "isimleşmiş sıfat" demek daha yerinde olur.

Son yıllarda bazı dilciler, isimleşmeyi düşünmeden, mevsufsuz her sığata "isim" demeyi daha uygun saymaktadırlar. Bence bu, kelimedeki çifte anlamı görmemek, bu çeşit sıfatları zorla fakirleştirmek demektir.

Sıfat takımlarında niteleme ve belirtme sıfatlarının sırası :

"*Güzel bir çocuk*" yerine, küçük anlam ayırtışıyle :

"*Bir güzel çocuk*" denir; fakat :

"*İki güzel çocuk*" yerine :

"*Güzel iki çocuk*" denmez. Hele :

"*Bu güzel kalem kimindir?*" yerine :

"*Güzel bu kalem kimindir?*" asla denmez.

"*Bunları hangi büyük adam yapmıştır?*" denir de :

"*Bunları büyük hangi adam yapmıştır?*" denmez.

Bu örnekler gösteriyor ki Türkçede aynı ismi tamlayan sıfatlardan belirticiler önce, niteleyiciler sonra gelmektedir. Yalnız, belgisiz "bir" kelimesi niteleme sıfatlarından sonra da gelmektedir.

Sıfatların tamlanması :

Sıfatların birinci görevi isimleri tamlamak, yani birer sıfat takımı kurmaktır. Sıfatlar isimleri tamladığı gibi, isimlerin de sıfatları tamladığına ve bu suretle başka türlü bir sıfat gruplaşmasına sık raslanır :

Baştan büyük Allah... Başa gelmiş çekeceksin

Devenin Başı (Tevfik Fikret)

Büyük kız demekten muradım *yaşta büyük* değildir ; *boyda büyük* demek.

Şair Evlenmesi (Şinasi)

Başından büyük suç, *denize yakın* ev *iyiliği seven* adam...

Örneklerinde isimler -den, -de, -e, -i hal takılarıyla şekillenerek sıfatları tamlamışlardır.

Sıfatların fiilleri tamlaması :

Sıfatlar, isimleri niteledikleri gibi fiillerdeki iş, oluş, kılış —bir kelime ile: EYLEM— anlamını da niteleme yoluyla tamlar :

Güzel düşün, iyi hissêt, yanılma, aldanma ;
Ne varsa doğrudadır ; doğruluk şaşar sanma.

(Tevfik Fikret)

Yirmi beş yıllık meslek alışkanlığından *kolay kurtulunur mu?*

(Reşat Nuri Güntekin)

Yavaş yürüyünüz. İnce eğirip sık dokumak...

Cümle ve deyimlerinde sıfatlar, kendilerinden sonra gelen fiillerin tamlayıcısıdır. Fiili tamlıyan sıfatlara *hal zarfı* diyoruz.

Bu incelemeler gösteriyor ki sıfatlar, kullanılışları bakımından üç görevdedir :

- 1) İsmi tamlar,
- 2) İsimleşir,
- 3) Fiili tamlar, hal zarfı olur.